

החרם על ביטול שידוכין ומניעיו ההיסטוריים

מאת

אברהם גרוסמן

מבוא. א. חלקו של רש"י במאבק נגד ביטול השידוכין. ב. המעשה באבלון. ג. המניעים ההיסטוריים להטלת החרם על ביטול השידוכין. ד. ההבדל בין צרפת לגרמניה: חולשת הקהילה בצרפת. ה. חולשת המלכות והשלכותיה על החברה היהודית. סיכום.

מבוא

פעולות שונות נגד ביטול השידוכין ננקטו בכל מרכזי היהודים במזרח ובמערב. הקפדה יתירה על כך הייתה במיוחד בקהילות ישראל שבצרפת ובגרמניה, עד כדי שימוש בנשק החרם, ששימש כסנקציה החמורה ביותר בחברה היהודית באירופה בימי הביניים. חרם זה נגד ביטול השידוכין נדון בהרחבה בספרות המחקר.¹ לאחרונה הוא זכה לדיון חשוב מפרי עטו של שמחה עמנואל, ובו מקורות חדשים שהיו טמונים בכתבי יד המאפשרים להרחיב את הדיון ולהעמיק בו.²

אחת המסקנות העיקריות מדיונו של עמנואל – בניגוד למה שהיה מקובל במחקר – היא שאין לתאר את מרכזי היהודים בגרמניה ובצרפת כנושאי מסורת אחת בנושא זה. החרם הוטל תחילה בצרפת, ורק במחצית השנייה של המאה ה-13 נתקבל גם בקהילות שונות בגרמניה. הבחנה זו בין גרמניה ובין צרפת מתבססת על שתי עובדות עיקריות: (א) הוכחה מן השתיקה: חכמי גרמניה במאות ה-11-12 ובראשית המאה ה-13 כלל לא נזקקו לשאלת החרם. חכמי צרפת לבדם הם שנשאלו עליו; (ב) באחת מתשובותיו של מהר"ם מרוטנבורג (המחצית השנייה של המאה ה-13) מפורשת ההבחנה בין שני המרכזים. התשובה עוסקת במקרה של נערה שסירבה להינשא ל"משודך":

ועתה תבע המשודך מאביה ואמה קנס חרם תקנת הקהילות זקוק זהב. וראובן משיב, כי לא נשמע במלכותינו משום קנס חרם תקנות הקהילות, ואין מנהג לגבות שום קנס.

- 1 ראו זאב פלך נישואין וגירושין – תיקונים בדיני המשפחה ביהדות אשכנז וצרפת 73-93 (התשכ"ב); אברהם גרוסמן חסידות ומורדות – נשים יהודיות באירופה בימי הביניים 88-111 (התשס"א) (להלן: גרוסמן חסידות ומורדות); מרדכי עקיבא פרידמן "שידוכין ואירוסין לפי תעודות הגניזה הקהירית" דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות – מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש 157-173 (התשמ"א); שמחה עמנואל "ביטול שידוכין" מחקרים בתולדות יהודי אשכנז – ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר 157 (גרשון בקון ואח' עורכים, התשס"ח), ושם בהערה 1 ספרות נוספת.
- 2 עמנואל, שם, בעמ' 165-168.

ותדע, שהרי הורגלו כל שעה להושים ערבונות שידוכין לקנוס את החוזר. ואם היה מנהג לגבות זקוק זהב, ערבונות של שידוכין למה?!

[תשובה]. יפה כתבת דודאי המנהג לא פשט בכל מקום לגבות הקנס עבור החרם, ובאתר' דנהוג נהוג ובאתר' דלא נהוג לא נהוג... ובכל ארץ אשכנז לא נהגו כן, ואף בצרפת שמשם יצא המנהג כמדומה אני דמסתמ' לא נהיג.³

הנתבע היה נכון להשלים עם אוברדן העירבון, אך הוא התנגד לתשלום הקנס (זהוב) שחויב בו באיום חרם בנוסף לערבונות. האיום להחרימו היה בשל הסירוב לשלם את הקנס ולא בשל עצם ביטול השידוכין. התמונה העולה מן המקורות מלמדת על התפתחות ברורה. חלה החמרה הדרגתית ביחס החברה אל ביטול השידוכין שהתבטאה בחריפותן של הסנקציות. בתחילה הן נשאו אופי כלכלי בלבד, אך בהדרגה הוסיפו להן גם יסודות סקראליים ובראשם החרם והם נתפסו גם כעברות ש"בין אדם למקום".

ההחמרה באה לידי ביטוי בתופעות שונות. להלן חמש מן הבולטות שבהן. הן אינן מנויות על-פי סדר כרונולוגי. המקורות אינם מאפשרים לקבוע באופן חד-משמעי סדר מעין זה.

(1) כאמור, ברוב המרכזים במזרח ובמערב ננקטו פעולות נגד ביטול השידוכין, אך היו חכמים – ובהם גם הגאון רב סעדיה – שראו בכך "מעשה שמים" והתנגדו להטלת קנסות או עונשים אחרים על המבטלים.⁴ בגרמניה ובצרפת נהגו שכל אחד מהצדדים הפקיד בעת עריכת השידוכין משכונות ששימשו כעירבון והופקדו בידי צד שלישי. הם ניתנו לצד הנפגע במקרה של ביטול השידוכין בלא הצדקה. מנהג זה נזכר לראשונה בתשובתו של רש"י ומוגדר על ידו כ"מנהג הראשונים", ומכאן שהוא היה מקובל בצרפת לפחות כשני דורות לפניו.

(2) בנוסף לערבונות הוטל במקומות מסוימים קנס של זהוב אחד על מבטל השידוכין, ובאיום של חרם נגד המסרב לשלמו. לפי דברי מהר"ם הנוכרים, מנהג זה החל בצרפת "ובכל ארץ אשכנז לא נהגו כן". לדבריו, אף בצרפת הוא לא הוטל ככלל באופן אוטומטי אלא אם כן הוסכם עליו תחילה במפורש בין שני הצדדים.

(3) השידוכין נערכו בפומבי בנוכחות "כל בני העיר" כדי שההתחייבות תיחשב כמי שנעשתה ב"בית דין חשוב" ולא תוגדר מבחינה משפטית כאסמכתא שניתן לערער על תוקפה. עדות על מנהג זה מצויה כבר בדבריו של רבנו תם באמצע המאה ה-12.⁵

(4) הטלת חרם על המסרב לשלם את העירבון ולאחר מכן גם על מבטל השידוכין. חרם זה מיוחס לרבנו תם והוא מגדירו כ"מנהג קהילות". מדבריו עולה שהחרם כלל שני דברים: חרם על סירובו לשלם את הערבונות וחרם רגיל על עצם ביטול השידוכין.

3 שאלות ותשובות מר' יצחק בן משה אור זרוע ומאיר בן ברוך (מהדורת י"ז כהנא, ירושלים התש"ג, בעמ' כט); עמנואל, לעיל ה"ש 1, בעמ' 160. בהמשך דבריו סיפר מהר"ם על המנהג בצרפת לשאול במפורש את המשדך: "מקבל אתה עליך חרם לישאנה?", ומכאן עדות נוספת שאין מדובר במנהג שהיה מקובל על הכול.

4 ראו גרוסמן חסידות ומורדות לעיל ה"ש 1, בעמ' 90-91, 96-97.

5 ספר הישר לרבנו תם, חלק החידושים (מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים התשל"ד, סימן רכ, בעמ' 135). על משמעות המושג "אסמכתא" והשימוש בו ראו אשר גולאק יסודי המשפט העברי א 66-75 (התשכ"ז).

(5) במקומות מסוימים הוסיפו שבועה על הערבונות ועל הקנסות. האבות של החתן והכלה נשבעו שהם ידאגו שילדיהם ייכנסו לחופה וכי השידוכין לא יבוטלו. מנהג זה חדר גם לגרמניה ולארצות נוספות ובהן אנגליה.

עד כמה היה החרם נפוץ והחשש ממנו רב, ניתן ללמוד ממאמציהם של חכמים בצרפת ובגרמניה החל בסוף המאה ה-13 לשכנע את הבריות שהאיום בחרם איננו מחייב מתן גט במקרה של ביטול השידוכין אלא קנס כספי בלבד. יש בכך עדות נוספת לחשש המיוחד מפני החרם הנתפס כסקראלי, שהעובר עליו עתיד להיענש גם ממרומים. יש לכך עדויות רבות במקורות. גם בחברה הנוצרית נשא החרם אופי סקראלי.⁶ לפני שאדון במניעים להחמרה במאבק על ביטול השידוכין, ברצוני להתייחס אל שני נושאים שיש להם השלכה על המניעים המשווערים.

א. חלקו של רש"י במאבק נגד ביטול השידוכין

לרש"י היה חלק חשוב במאבק שהתפתח בצרפת נגד ביטול השידוכין. באחת מתשובותיו הוא נתבקש להכריע בשאלה אם יש תוקף הלכתי להתחייבות לשלם את דמי המשכונות. אבי המשדך – שביטל את האירוסין – תבע לקבל בחזרה את דמי המשכון שהפקיד בעת עריכת השידוכין בטענה שמדובר ב"אסמכתא" שאין לה תוקף משפטי, אלא אם כן נעשתה ב"בית דין חשוב".⁷ זאת בשעה שהשידוך במקרה שלפנינו נעשה בפני בית הדין המקומי, שדיינו אינם תלמידי חכמים מובהקים, ולכן אי אפשר להגדירו כ"בית דין חשוב". אבי המשדך הסתייע בפסיקתו של תלמיד חכם מקומי שסבר שאכן במקרה זה מדובר באסמכתא שאין לה תוקף משפטי מחייב מפני שלא נעשתה בפני "בית דין חשוב". תשובת רש"י מפתיעה בחריפותה. הוא יצא בהתקפה קשה הן על אבי המשדך והן על החכם שסייע בידו. הוא פסק שאין להעניש את אבי המשדך בקנס כספי בלבד, אלא גם במלקות: "יש מן הדין לקונסו ממון וברידוי הגוף".⁸ זו הפעם היחידה – על-פי המקורות שבידינו – שרש"י בחר להטיל עונש גופני. יתר על כן, אביעד הכהן הראה שעונש גופני היה נדיר ביותר בחברה היהודית בגרמניה ובצרפת במאות

6 המוחרם נתפס בחברה היהודית כמי שמוחרם גם בידי שמיים. אביא לכך שתי דוגמאות מני רבות: בספר חסידים יש איום כלפי מי שהוחרם שהוא לא יזכה לחיי העולם הבא: "ואותם הרעים שעושים עולה ועוברים חרם, אומרים הכל תלוי במזל גם העולם הבא... ועליהם אומר 'להשמדם עדי עד' בעולם הבא" (מהדורת ויסטינצקי, פרנקפורט ענ"מ התרפ"ד, סימן תתקפ"ו, בעמ' 339). בחרם רשב"א משנת 1305 נאמר על הלומד פילוסופיה לפני מלאת לו עשרים וחמש שנים שהוא יהיה מוחרם "בגזרת עירין ובמאמר קדישין... ומחרימים בבית דין של מעלה ובבית דין של מטה" (שו"ת הרשב"א, א, סימן תיד). על כוחו הסקראלי של החרם (excommunicatio) והשימוש המרובה בו בחברה הנוצרית באותה עת (במיוחד החל באמצע המאה ה-11), כולל הרקע ההיסטורי לכך, ראו 3 THE CAMBRIDGE MEDIEVAL HISTORY 443-457, R. W. SOUTHERN, WESTERN SOCIETY AND THE CHURCH IN THE MIDDLE AGES 15-44 (Cambridge, 1922); CHRISTOPHER BROOKE, EUROPE IN THE CENTRAL MIDDLE AGES 962-1154, 329-330 (1975) על משמעות המושג "בית דין חשוב" ראו "בית דין חשוב" אנציקלופדיה תלמודית כרך ג קסג (התשכ"ג). תשובות חכמי צרפת ולותיר (מהדורת י"מיללער, וינה התרמ"א, סימן כז). המקור הוא כתב-יד מונטיפיורי 98, וההבאות להלן הן מתוך כתב היד גופו. "יש מן הדין" משמעו שפסיקה זו מעוגנת בהלכה ואיננה חומרה גרידא. לכאורה ניתן לטעון שדברי רש"י "יש מן הדין" משמעו שאין מדובר בהלכה למעשה, אך הבחנה זו אין לה על מה שתסמוך, וראו בדבריו של הכהן הנזכרים בהערה הבאה.

ה-10-11⁹ והנה רש"י בחר להשתמש בו דווקא במאבק נגד ביטול השידוכין. לדעת רש"י, יש ל"חשובי עיר" מעמד של "בית דין חשוב", ¹⁰ והכרעתם הכרעה אף באותם דברים שחכמים הצריכו בהם "בית דין חשוב". זכות זו ניתנת לכל "חשובי עיר ועיר", אפילו יש חשובים מהם בקהילה סמוכה, ואף אם אינם תלמידי-חכמים מובהקים: "ואפילו יש חשובין מהן בשאר מקומות, אין לנו אלא בית דין של אותו מקום, דאם כן אין לדבר סוף, שאין לך בית דין חשוב שלא יהא חשוב ממנו בסוף העולם". הנמקה זו תמוהה. על-פי פשט הדברים, משמעות המושג "בית דין חשוב" היא שבסביבה הקרובה אין בית-דין חשוב ממנו באיכות דייניו. ואכן, רב שרירא ורב האי, שניים מהגדולים שבגאוני בבל, פירשו בדרך זו את משמעות המושג "בית דין חשוב" והרחיבו את הדברים ל"מקומו וסביבות מקומו" של בית הדין המדובר. פסיקתם שונה לחלוטין מזו של רש"י. לדבריהם, "דבר זה ברור הוא. בית דין שיש בו תלמיד חכמים שניזכר במקומו ובסביבות מקומו בחכמה, ובזמן שאומרים פל' (=פלוגי) דיאן (=דיין) בכך וכך, רבים שותקין לדבריו ומאזינים, ובזמן שחושבין את חכמי ישראל ואת בתי דיניהן, חושבין אותו בכללן – ההוא בית דין חשוב. ואשר איננו כך – אינו חשוב, ולאפוקיה אתא".¹¹

מה דחף את רש"י לנקוט עמדה כה קיצונית? סביר להניח שבדבריו התקיפים הוא חפץ לחזק את שלטון הקהל, ואולם קשה שלא לקשור זאת גם עם מגמתו להילחם בתופעת ביטול השידוכין. הוא אף העיר במפורש שמטרת נתינת המשכונות בעת השידוכין היא לדאוג לכבוד האשה ולמעמדה: "וכל שכן על שדוכי אשה שהנהיגו הראשונים כן שלא לבייש בנות ישראל".¹² מטרתו הייתה להילחם בביטול השידוכין על-ידי החמרה בענישה.

מסתבר, שהסנקציה של תשלום המשכונות שניתנו כעירבון לא הייתה מספקת. מבטלי השידוכין חיפשו תירוצים לפטור עצמם מתשלום זה. במקרה שהובא לפני רש"י, היה התירוצן מבוסס על טיעון הלכתי שבא לבטל מכול וכול את הלגיטימיות ההלכתית של מתן הערבונו. תירוצן שכיח אחר היה כי בשל השתנות הנסיבות (מחלה, ירידה מנכסים וכדומה) אין להאשים את המבטל, ומה עוד שבין השידוכין לנישואין עברו בדרך כלל שנים מרובות, ועוד נשוב לכך להלן. כן היה גם במקרה שלפנינו ("ועברו כמה שנים, וחזר בו ראובן"). שערי תירוצים לא ננעלו. רש"י היה מודע למציאות קשה זו והחליט לנקוט סנקציות קיצוניות למען ישמעו וייראו. מעשהו זה משתלב היטב במגמתו לדאוג לכבוד האשה ולמעמדה, ועוד נשוב לכך להלן.

עדות נוספת לניסיונות להתחמק מחובת תשלומי הערבונו ("המשכונות") עולה מן העובדה שזמן קצר לאחר שרש"י כתב את דבריו ככל הנראה הוטל בצרפת חרם על מי שינסה להתחמק מתשלום זה. באחת התקנות "שתיקן רבנו תם באגודות בני צרפת" נאמר:

9 אביעד הכהן "תשובות רש"י" רש"י דמותו ויצירתו א 227, 242-246 (אברהם גרוסמן ושרה יפת עורכים, התשס"ט).

10 אף אם התכוון רש"י ל"חשובי עיר" (או "טובי העיר"), המשמשים בפועל דיינים בקהילתם, עדיין ברורה מגמתו לבסס את שלטונו העצמי של הקהל.

11 אליהו הרכבי תשובות גאוני 117-118 (ברלין התרמ"ז). בתשובות הגאוני, קורנל, סימן סז: "לפני ב"ד חשוב ומומחה שבאותה המדינה". אם "מדינה" היא במשמעות עיר, כבלשון הערבית, קרובה ההכרעה לזו של רש"י, אך ספק אם הכוונה גם ל"חשובי עיר" הנזכרים בדבריו.

12 תשובות חכמי צרפת ולותיר, לעיל ה"ש 8. על מגמתו של רש"י לחזק את שלטון הקהל ראו אברהם גרוסמן "יחסם של חכמי אשכנז הראשונים אל שלטון הקהל" שנתון המשפט העברי ב 175, 189-190 (התשל"ה).

והחרם שמקבלין האיש והאשה לאחר תשומת יד (=מתן הערבונות) צריך כמו כן [מאה] להתיר... ותשומת יד בלא קבלת חרם יש חרם קדמונים לקיים התשומת [יד] או יש להתיר בשלשים. ובכולן אין רשאים להתיר עד שיראו טעם מבורר.¹³

במקרה הראשון מדובר בחרם, שהסכימו עליו במפורש שני הצדדים, המחייבם לשלם את הערבונות במקרה של ביטול השידוכין, ובו נדרשים מאה רבנים מ"שלוש ארצות" כדי להתירו. במקרה השני לא הוסכם על חרם בעת מתן הערבונות, אך מקובל היה בצרפת להטיל חרם זה כתקנת בית-דין המחייבת באיום חרם לשלם גם אם לא הותנה על כך מראש. לכן במקרה זה די בשלושים חכמים לצורך ההתרה.

מתי נתקבלה תקנה זו המוגדרת כ"חרם קדמונים"? אם אכן רבנו תם הוא יוזם התקנות, כמפורש בר'אשן, כי אז נאלץ לפרש שהדבר נעשה דור אחד או שניים לפניו, לאחר שרש"י כבר כתב את תשובתו הנוכרת. אי אפשר להקדימה יותר. לא יעלה על הדעת שרש"י בתשובתו היה מתעלם מחרם זה, אילו היה קיים בזמנו, הן בדברי התוכחה שלו והן בעונש שהטיל על מבטל השידוכין.¹⁴ סביר להניח, שרש"י כתב את תשובתו הנוכרת בסוף המאה ה-11, לאחר שזכה בפרסומו הגדול, דבר שהקנה לו ביטחון ותקיפות העולים בבירור מדבריו, ובמיוחד הטלת העונש הגופני. קשה להניח שכתב את תשובתו מיד לאחר שובו לצרפת, עם סיום לימודיו בגרמניה סביב שנת 1070. מקצת הכרעותיו ההלכתיות בענייני ציבור באותה עת בנושאים שנויים במחלוקת נכתבו עדיין בהיסוס מה.¹⁵ מאידך גיסא, תקנותיהם של רבנו תם וחבריו נכתבו לקראת אמצע המאה ה-12, כאשר רבנו תם זכה לפרסומו כגדול שבין בעלי התוספות, וכאשר אחיו רשב"ם היה עדיין בחיים.¹⁶ מאחר שהחרם הנזכר כנגד ביטול האירוסין מוגדר כ"חרם קדמונים", יש להניח שאכן הוא נתקבל בראשית המאה ה-12.

דיון זה מבוסס על ההנחה שייחוס התקנה הנוכרת לרבנו תם הוא מהימן, אך הדבר מוטל בספק. חתימתו של רבנו תם על התקנות איננה כמפורש בתקנות האחרות שלו. הייחוס שלהן אליו כולו על הכותרת "תקנות שתקן ר"ת באגודות בני צרפת". אין כל רמז בתקנות עצמן שרבנו תם נטל בהן חלק. בקובץ זה נכללו גם תקנות המיוחסות לרגמ"ה, ומכאן הקושי לאפיין במדויק את חלקו של רבנו תם בהן. גם לואיס פינקלשטיין, בספרו על השלטון היהודי בימי הביניים שבו ריכוז את תקנות הקהל הקדומות, הביא תקנה זו כמקור שחשיבותו משנית בלבד.¹⁷ על כל פנים, גם אם התקנה על הטלת חרם על המסרב לשלם את דמי הערבונות מאוחרת לרבנו תם, עדיין רבה חשיבותה לחקר השפעת עמדתו של רש"י על הדורות שלאחריו בסוגיה זו.

מסתבר שדבריו התקיפים והחריפים של רש"י בתשובתו הנוכרת עשו רושם רב בקהילות צרפת ועודדו את החכמים וראשי הקהילות להטיל חרם על המסרב לשלם את הערבונות הנזכרים. ומי יודע,

13 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג (מהדורת בלאך, בודפשט התרנ"ה, סימן קנג). התקנות נשנות שם גם בדף קנח ע"ב.

14 וכבר העיר פלק לעיל ה"ש 1, בעמ' 87, שמדברי רש"י עולה שתקנת החרם עדיין לא הייתה מקובלת בימיו. ראו אברהם גרוסמן חכמי צרפת הראשונים 131-139 (התשנ"ה).

15 ראו אפרים א' אורבך בעלי התוספות א 60-113 (התשמ"מ); אברהם ריינר רבנו תם ובני דורו: קשרים, השפעות ודרכי לימודו בתלמוד (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, התשס"ב).

17 Louis Finkelstein, Jewish Self-Government in the Middle Ages 41-55, 150-215 (1964); וראו שם במיוחד בעמ' 150.

אם לא היה הדבר בערוב ימיו של רש"י שנפטר בשנת 1105, ואולי הייתה לו יד בהתקנתו. הוכחה של ממש אין. עובדה אחת עולה בביור מחרם זה, והיא שהתופעה של ביטול שידוכין והניסיונות להתחמק מתשלום דמי הערבות היו שכיחים, שאם לא כן לא היו נזקקים לשימוש בחרם.

ב. המעשה באבלון

בכתב־יד בית המדרש לרבנים שבניו־יורק מתואר מעשה שהתרחש בצרפת ובו נטל חלק ר' יצחק בן יהודה, ראש ישיבת מגנצא שבגרמניה ואחד מרבותיו של רש"י. מכאן שהמעשה התרחש במחצית השנייה של המאה ה־11:

ומעשה באחד באבלון שקדש ריבה אחת ורצה לחזור, וקפץ ונשבע שאם גוזרין עליו לא יקבל. וגזרו עליו בני קהלו, והסכימו עמהם בני מיאוינינא, וכנסה לחופה. ואף רבנו ר' יצחק בר' יהודה הסכים על ידם והוא הזקיקן לכך.¹⁸

אומנם מדובר כאן בקידושין ולא בשידוכין, ואולם לדעתי יש למקור זה השלכה חשובה גם על הדיון בביטול השידוכין. המעשה התרחש בצרפת. בני הקהילה וחכמי צרפת לא הגיעו לעמק השווה ולא עלה בידם לכפות את רצונם על הבחור לשאת את הנערה. הם נאלצו לפנות אל ר' יצחק בן יהודה, גדול חכמי מגנצא באותה עת, לסייע להם והוא נעתר לבקשתם. המעשה מעורר פליאה. מה טעם לכפות על הבחור לשאת את הנערה, כשהוא הודיע במפורש שהוא יסרב לציית לגזרת הקהל לשאתה ונשבע על כך. יש להניח שהם ידעו שאף אם יאלצוהו באיום החרם להכניסה לחופה, הוא עלול לגרשה מיד לאחר מכן. מה אם כן הועילו חכמים בגזרתם, ומהו הרווח בכפיית הנישואין? אין זאת אלא שגדול היה חששם של חכמים ומנהיגי הקהילות מהתקדים של ביטול קידושין או שידוכין לפני הנישואין עצמם והכניסה לחופה. גדול היה הפחד מהוצאת שם רע לאחת המשפחות ולמיועדת, או למיועד, להינשא. ועוד נשוב לכך להלן.

ידיעה חשובה אחרת לנושא דיוננו כאן טמונה במעשה זה. קהילות צרפת במאה ה־11 התקשו מאוד להטיל את מרותן על בניהן שסירבו להכיר בסמכותן. זאת במיוחד לפני שובו של רש"י לצרפת ופרסומו הגדול. אם לא כן, לא היה צורך לבקש את סיועו של ר' יצחק בן יהודה איש מגנצא. ברור שהיו בצרפת כאלה שערערו על זכות הקהילה לכפות על הבחור לשאת את הנערה לאישה למרות גזרת הקהילה, ובלא התערבות של אחד מגדולי הדור בגרמניה לא היה הסכסוך החריף בא על פתרונו.

18 כתב־יד בית המדרש לרבנים בניו־יורק, Rab. 1077 (=הלכות ר' אברהם בר' משה), סימן תקעד. את המקור פרסמתי לראשונה בשנתון המשפט העברי (לעיל ה"ש 12), בעמ' 188. וכפי שהערתי שם הוא נמסר לי על ידי חיים סולוביץ'יק. "אבלון" היא כנראה Avallon שבבורגונדיה. על קהילה זו ראו H. GROSS, GALLIA JUDAICA 19 (1969). "מיאוינינא" היא ככל הנראה גרמניה. מצאתי שני כתבי יד נוספים שבהם הובא עניין זה בקצרה: כתב־יד קמברידג' 786, דף 169ד, וכתב־יד קמברידג' 71 Or. חשוב הנוסח באחרון: "שקידש ריבה אחת בקובלנץ... והסכימו עמהם בני מגנצא" (דף 38 בהגהות). בכתב־יד קמברידג' 786 לא נזכר שם הקהילה שבה אירע המעשה, אך בסיום נאמר: "והסכימו עמהם בני מניא". מסתבר שהכוונה לגרמניה (אלימניא, Alamannien), והיא היא "מיאוינינא" שבכתב־יד בית המדרש לרבנים.

ג. המניעים ההיסטוריים להטלת החרם על ביטול השידוכין

ממצאיו החשובים של שמחה עמנואל יש בהם כדי לפתוח מחדש את הדיון בדבר המניעים לדרכי המלחמה התקיפות שננקטו בצרפת נגד ביטול השידוכין, ובעיקר להטלת החרם, שכאמור התקבל תחילה בצרפת במאה ה-12 והתפשט החל באמצע המאה ה-13 גם לגרמניה. הבדל זה בין צרפת ובין גרמניה לא היה מוכר בעבר, ולכן הנימוקים שהציעו חוקרים לשימוש בחרם ראויים להיבחן מחדש. עמנואל עצמו העלה את שאלת המניעים במלוא חריפותה, אך העדיף להשאירה כבעיה שבשלב זה אין לה פתרון:

החוקרים שקדמונו העלו את השאלה, מדוע היו חכמי אשכנז וצרפת רגישים כל-כך לביטול שידוכין, ומדוע דווקא הם קבעו תקנות וחרמות נגד הביטול. לאור דברינו האחרונים, שקיים היה הבדל של ממש בנושא זה בין חכמי אשכנז לחכמי צרפת, עלינו לתקן את השאלה ואף לחדדה: מדוע יצאו חכמי צרפת דווקא למלחמת-חורמה נגד ביטול השידוכין וקבעו תקנות וחרמות כדי למנוע את התופעה, שלא לפי הנורמה שהייתה מקובלת כנראה בכל שאר העולם היהודי, ואפילו אצל שכניהם הקרובים, חכמי אשכנז? ... לצערנו, אין בידינו לפי שעה הסבר מניח את הדעת לגישתם הייחודית של חכמי צרפת כלפי ביטול שידוכין.¹⁹

את הדיון במניעים יש לדעתי לחלק לשניים: (א) הגורמים למאבק החריף בביטול השידוכין בצרפת ובגרמניה יותר מאשר במרכזים אחרים באירופה ובמזרח; (ב) הגורמים להבדל בין צרפת לגרמניה, כאשר מבחינה תרבותית וחברתית הזיקה ביניהן גדולה.

זאב פלק סבר כי המאבק בביטול השידוכין בא לעולם בהשפעת הסכיכה הנוצרית שהתנגדה בתוקף לביטול שידוכין. מעשה השידוכין נעשה בכנסייה הנוצרית בנוכחות כומר ובטקס פומבי. ואף שם נקטו עונשים שונים כלפי מבטל השידוך. קדושת השידוכין הייתה מקובלת בנצרות כבר בדורות ראשונים. כך היה מקובל גם בחוק הגרמני. הן הכנסייה והן השבטים הגרמניים נאבקו למען שמירת השידוכין:

כך מוצאים אנו שני החדושים שבסדר השדוכין האשכנזי-צרפתי כיסודות מקובלים בצבור הנוצרי. חיזוק ההבטחה על ידי מתן אמונה והסנקציה הצבורית החמורה נגד מי שאינו עומד בדברו... השקפתם של השכנים הנוצריים נודעה בודאי בחוגי ישראל וגרמה שגם שם לא יכלו להתיחס בשוויון נפש לביטול השדוכין.²⁰

ייתכן שהייתה השפעת מה למציאות בעולם הנוצרי על החברה היהודית. ואולם, עדיין במקומה עומדת השאלה מדוע דווקא באשכנז נקטו חומרה יתרה נגד ביטול השידוכין, ומדוע לא מצאנוה בארצות אחרות, כגון איטליה, פרובנס וספרד שלאחר הרקונקיסטה, שגם בהן הייתה השפעה נוצרית חזקה, ובוודאי אין לתלות בגורם זה את ההבדל בין צרפת ובין גרמניה.

19 עמנואל, לעיל ה"ש 1, בעמ' 167-168.

20 פלק, לעיל ה"ש 1, בעמ' 94-95.

לדעתי, המאבק בביטול השידוכין יכול לשמש דוגמה מובהקת לתופעה מוכרת ושכיחה בהתרחשויות היסטוריות כבדות משקל. לא גורם אחד בלבד עמד בבסיסן ועיצב אותן אלא מכלול גורמים, מהם שחשיבותם רבה ומהם שחשיבותם משנית. כבר הזכרתי כמה מן הגורמים למאבק התקיף בביטול השידוכין בצרפת ובגרמניה בספרי "חסידות ומורדות", ולא אשוב לדון בהם כאן בפירוט. אזכיר אותם בקיצור נמרץ. יש בהם כדי להסביר את המניעים למאבק, אך לא את ההבדל בין צרפת לגרמניה:

(א) גיל הנישואין הצעיר וההמתנה הארוכה בין השידוכין ובין הנישואין, שנמשכה לעתים שנים רבות. מאחר ששידוכי קטנים היו מקובלים באותם ימים, היה חשש סביר שעד מועד הנישואין יבטל אחד הצדדים את השידוכין בשל גורמים כלכליים, חברתיים או אישיים. בשל כך נלחמו בעצמה כה רבה בביטול השידוכין.

(ב) ההשלכות הקשות של הביטול: חשש כבד היה שהביטול עלול להתפרש כפגם במשפחה. לייחוס המשפחה היה משקל רב ביצירת קשרי נישואין באשכנז הקדומה. ההקפדה עליו הייתה רבה, ובמיוחד אם נמצא הפגם במשפחת הנערה.²¹ העלאת חשש מפגם במשפחה עלולה הייתה להכביד מאוד על מציאת בן זוג אחר. וכן קבע במפורש גם ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג: "ושידוכין (=ערבונות) שמשמין בני אדם כשמזדווגים יחד... הרויח (=הנפגע) את השידוכין, אפילו אם לא קנו בבית דין חשוב לפי שבייש אותו, שאינו יכול למצוא זיווג כל כך בטוב, כמו שהיה עושה קודם לכן".²² במיוחד גדול היה החשש מפגם בשל בן משפחה שהמיר את דתו לנצרות. תופעה זו הייתה שכיחה למדי באותה עת. פרסום ההמרה עלול היה להשפיע על גורל בני המשפחה האחרים. כדי להגן על כבוד המשפחות הללו גזר רבנו גרשום מאור הגולה באיום של חרם שלא להזכיר כלל את ההמרה.²³ ביטול השידוכין הוסיף שמן למדורה וערער את השלום הפנימי ואת האחווה, שבלאו הכי היו מעורערים בקהילות ישראל שבגרמניה ובצרפת בשל תחרות כלכלית עזה. בשאלה שהופנתה אל רש"י מתואר סכסוך חריף וממושך בין שתי משפחות. הניסיונות להשכין שלום ביניהן נכשלו. העלבון הצורב ביותר היה הזכרת המרת הדת של בן אחת המשפחות, ועוד נשוב לכך להלן.

(ג) קטנותן של הקהילות. שמועות ודברי רכילות התפשטו במהרה בקהילות קטנות, וחכמי הקהילות ומנהיגיהן חששו שביטול השידוכין יוליד שמועות שונות שיפגעו בסיכויי בני הזוג ובני משפחתם להינשא. כאמור, פגיעה בכבוד המשפחה נתפסה כמעשה חמור שתוצאותיו עלולות להיות קשות ובמיוחד אם הביטול נעשה מצד משפחת החתן. ולא בכדי הזכיר זאת רש"י בתשובתו כנימוק העיקרי למאבק נגד התופעה: "שלא לבייש את בנות ישראל". משמעות הבושה היא קושי של ממש במציאת חתן חדש.

(ד) הדאגה לכבוד האישה. בגרמניה ובצרפת ניתן באותה עת לאישה מעמד מכובד יותר מאשר במרכזים אחרים של היהדות. עמדותי על כך במקומות שונים, ולא אשוב לעסוק בזאת כאן. התופעה

21 ראו אברהם גרוסמן "ייחוס משפחה ומקומו בחברה היהודית באשכנז הקדומה" פרקים בתולדות החברה היהודית, ספר יובל ליעקב כ"ץ ט-כג (עמנואל אטקס ויוסף שלמון עורכים, התש"ם) (להלן: גרוסמן "ייחוס המשפחה").

22 ספר התשב"ץ לר' שמשון בר' צדוק. הנוסח לפי כתב יד אוקספורד-בודליאנה 1102, דף 325ב.

23 ראו תשובות חכמי צרפת ולותיר, לעיל ה"ש 8, סי' כא-כב, וראו להלן.

בולטת במיוחד במשנתם של רש"י ושל ר' שמחה מפירא, אך היא אופיינית לחברה היהודית בגרמניה ובצרפת ככלל.²⁴

אם מצרפים יחדיו גורמים אלה כולם מתקבלת תמונה קשה למדי על גורלן של משפחות שעמהן בוטלו השידוכין. ככל שהישוב היה קטן יותר, גיל השידוכין נמוך יותר, והרגישות לייחוס המשפחה גדולה יותר – הייתה הפגיעה קשה יותר. הביטול העכיר את האווירה בקהילה הקטנה ופגע בסיכויי בני הזוג להינשא. ומה עוד, שבשלב ההמתנה הארוכה הם איבדו הזדמנות למצוא חתן או כלה ראויים שנתפסו בינתיים בידי אחרים. במיוחד אמורים הדברים כלפי המשודכת שנותרה בודדה כאשר בנות גילה נישאו. לדעתי, זהו הרקע למאמצים הרבים למנוע את ביטול השידוכין ולסנקציות הקשות שננקטו בצרפת ובגרמניה.

ד. ההבדל בין צרפת לגרמניה: חולשת הקהילה בצרפת

מהו המקור להבדל בין צרפת לגרמניה, ומדוע ננקטו אמצעים חמורים במיוחד דווקא בצרפת, ובה אף החל החרם? זאת השאלה המסקרנת ביותר שהעלה מחקרו של שמחה עמנואל. נראה לי שהפתרון לשאלה זו טמון בקשיים הגדולים שניצבו בפני הקהילות היהודיות בצרפת – שרבות מהן היו קטנות – כבואן להטיל את מרותן על בניהן, קשיים שלא מצאנו כדוגמתם במרכזים אחרים באותה עת, כולל גרמניה. מנהיגי הקהילות בצרפת, כולל בית הדין המקומי, עמדו חסרי אונים מול הסירוב לציית להם. מסתבר שעובדה זאת, בצירוף כל הגורמים הנזכרים לגבי החששות הכבדים מביטול השידוכין, מונחת ביסוד המאבק הקשה נגד ביטול השידוכין בצרפת. לקשיים אלה יש עדויות מרובות במקורות של אותם ימים.

להלן שבע דוגמאות שעוצמתן רבה להתעלמות מההנהגה המקומית והסירוב לציית להכרעותיה: (1) אירוע קשה במיוחד התרחש בקהילת טרואה (Troyes), לקראת אמצע המאה ה-11. רש"י שגר בקהילה זו היה אז נער צעיר, ואפשר שהסכסוך החריף השפיע עליו והביא למגמה המאפיינת את כל מפעלו, להשכין שלום בין בני הקהילות. היריבות בין שתי הקבוצות בקהילה הייתה כה קשה, עד שבפועל היא נתפלגה לשניים ונתגלע סכסוך קשה על הרכוש המשותף של בני הקהילה, ובמרכזו ספרי התורה שבבית הכנסת: "ובראות קהלנו כך נבדלנו מהם. והיו יראים כל הקהל שלא יגזלו מהם את ספרי התורה וכל הדברים שהם של צבור... ועברו על אותה גזרה".²⁵ בצר להם פנו מנהיגי הקהילה אל שני חכמי מגנצא הגדולים באותה עת, ר' אליעזר הגדול וחברו ר' יהודה הכהן, שפעלו להשכין שלום בין היריבים. להנהגה המקומית בטרואה לא הייתה בפועל שום יכולת לכפות את רצונה. אחת הקבוצות היריבות התעלמה ממנה לחלוטין כבר מראשית הטיפול בסכסוך חריף זה. גם נשק החרם לא הועיל.²⁶

24 ראו אברהם גרוסמן והוא ימשול בך? – האישה במשנתם של חכמי ישראל בימי הביניים 50-96, 156-173 (התשע"א).

25 כל-בו, דפוס ראשון (נאפולי ר"ן, סימן קמב). כלומר, בני הקבוצה האחרת התעלמו מן החרם.

26 דנתי בפירוט באירוע זה, כולל זהותם של המשיבים והרקע לסכסוך החריף, במאמרי: "יחסם של חכמי אשכנז הראשונים אל שלטון הקהל", לעיל ה"ש 12, בעמ' 175-199, ובמיוחד בעמ' 181-187. שם מצויות עדויות נוספות לחולשת הקהילות בצרפת.

(2) המקור שהובא לעיל על "משפחות המתגרות זו בזו בחירופים וגנאים" (=דברי גנאי). ראשי הקהילה הטילו חרם על מי שימשיך בהתגרות זו, אך ללא הצלחה: "וקפצה [המשפחה] האחת ונשבעה קודם גזירה שלא יקבלו עליהם גזירת הקהל ולא חדלו מחירופיהם".²⁷ בפועל, לא הייתה כל משמעות לחרם שהטילו מנהיגי הקהילה, ובנקל ניתן היה להתעלם ממנו.

(3) חוסר היכולת של מנהיגי קהילת אבלון שבצרפת להטיל מרותם על אחד מבני הקהילה ש"קפץ ונשבע" שלא יציית לגזרת הקהל ולא יישא לאישה את הנערה שקידש זה מכבר. רק התערבותו של ר' יצחק בן יהודה, ראש ישיבת מגנצא ברבע השלישי של המאה ה-11, הביאה סוף לסכסוך זה. גם איום החרם לא עזר, ואלמלא ההתערבות של ר' יצחק בן יהודה היה אותו אדם נשאר במריו. מקור זה נדון לעיל.²⁸

(4) באחת השאלות שהופנו מצרפת אל רגמ"ה, ביקשו השואלים את חוות דעתו לגבי אירוסין של אישה שגורל בעלה לא נודע. היה חשש כבד שהוא נהרג, אך לא נמצאו לכך הוכחות של ממש. אף על פי כן, אחד מתקיפי הקהילה לא המתין לבירור המשפטי של מעמד האישה, אלא "קפץ על אשתו של ראובן וארסה, והרבה לה מוהר ומתן ושם זמן קרוב לנשואין".²⁹ השואלים חששו שמא יכולע להם בידי הארוס האלים בשל פנייתם אל רגמ"ה ובשל הספקות שהעלו בדבר התקפות ההלכתית של הנישואין בהיעדר עדות מובהקת על מות בעלה הראשון של האישה. בשל חשש זה, הם ביקשו מרגמ"ה לשלוח אליהם את תשובתו באופן סודי ("בדרך הצנע") למען לא תתגלה פנייתם ברבים.

(5) סכסוכים קשים בגביית המיסים. ר' יוסף טוב עלם, מגדולי חכמי צרפת במחצית הראשונה של המאה ה-11, נשאל על סכסוך קשה באחת מקהילות צרפת. שניים מבני הקהילה סירבו לשלם את מסי המלכות שנקבעו על-פי הערכת מומחים שנבחרו בידי מנהיגי הקהילה. הם עשו כן אף על פי ש"גזרו כולם כאחד (=הסכימו באיום חרם) לתת ביד הגבאין כפי המעריכין, והמסרב על דבריהם יהא כל ימי סרבנותו בנדוי ויוקנס ליטרא".³⁰ לאחר שהוטל עליהם החרם הם זלזלו בו, פנו אל קהילה סמוכה, וידידים המצויים בה סייעו בידם להשפיע על בית הדין המקומי לבטל את החרם. טענתם הייתה שבית הדין בקהילה הסמוכה גדול בתורה ובחכמה מזה שהטיל את החרם. כאשר שני אלה שבו לקהילתם, הראו את "כתב ההתרה" והתפארו בגאווה בפני הבריות. ר' יוסף טוב עלם יצא נגד בית הדין של הקהילה הסמוכה שביטל את החרם: "וזה מה שהציבור עושין תקנה ביניהן וגוזרין, האיך יכולים שום בית דין לנתקה ולהתירה. הרי [הותרה] הרצועה. אם כן יפקיע כל אחד עצמו מן המס ומכל תקנות בית דין, שאין יכולין לכוף את הרשעים בזמן הזה אלא בחרם וקנס, והמבטלן מרבה פריצות בישראל" (שם). קביעתו, שאי אפשר בזמנו לאלץ את "הרשעים אלא בחרם וקנס", איננה מליצת לשון אלא תיאור המציאות כמות שהיא. במקור זה נשתמרה עדות ברורה על הקשיים של הנהגת הקהילה להטיל את מרותה על בניה, על ריבוי השימוש בחרם ובעקיפין גם על מתיחות פנימית חריפה שמקורה בוויכוח על גובה המיסים ותחרות כלכלית, כפי שעולה גם ממקורות אחרים.

(6) שימוש לרעה בשבועה. החומרה היתירה שבה התייחסה ההלכה היהודית אל השבועה גרמה לאנשים רבים להקדים ולהישבע לפני הטלת החרם בידי הקהל, שהם "לא יקבלו עליהם את גזירת

27 תשובות חכמי צרפת ולותיר, לעיל ה"ש 8, סי' כא. וראו לעיל ה"ש 23.

28 ראו לעיל ה"ש 18.

29 תשובות חכמי צרפת ולותיר לעיל ה"ש 8, סי' קא.

30 בתוך תשובות מהר"ם בן ברוך, דפוס פראג (מהדורת בלאך, בודפשט התרנ"ה, סי' תכג).

הקהל". הנחתם הייתה כי בשל שבועתם המוקדמת יימנעו מנהיגי הקהילה מלכפות עליהם את גזרתם, פן יפרו את שבועתם. רש"י נשאל על כך מספר פעמים, ובכך עדות על שכיחות התופעה. תלמידו המובהק ר' שמעיה סיכם את תשובותיו של רש"י בנושא זה. בסיכומו כפי שהוא מובא בכ"י בית המדרש לרבנים בני-יורק מודגשת היטב מטרתו לחזק את סמכותה של הנהגת הקהילה: "מפי הרב ר' שמעיה: שאלו את ר' (=רש"י) על בני אדם שקופצין ונודרים ונשבעין שלא ישמרו ולא יעמדו על גזירת צבור וכפיתם, או אפילו הם עשרה בני אדם, ואחר-כך גזרו צבור... והשיב ר'... חלה וחלה עליהם, ואינו אלא נשבע לבטל המצוה... אלא גוזרין ומחרימין ומטעינין על צוארו, דאין איסור בכך כל עיקר".³¹ כלומר, יש מצווה לקיים את תקנות הקהל וגזרותיו, ולמצווה זו יש זכות קדימה על פני מצוות אחרות.

(7) המאבק במלשינות. קושי שכית נוסף מקורו בקשרי כלכלה וידידות בין יהודים עשירים ובעלי השפעה ובין שליטים נכרים מקומיים בצרפת. אנשים אלה הסתמכו על תמיכת השליטים בהם והתעלמו מגזרות הקהל. הם אף איימו שילשינו בפני השליטים על "ההתנכלות" להם ועל מעשי רמייה של מקצת בני הקהילה כלפי השלטונות שנעשו בסתר. כה חריפה הייתה הבעיה עד שמתקני התקנה כנגד המלשינות, ובראשם רבנו תם, התירו במפורש לנצל קשרים של אנשים אחרים בקהילה עם השליטים הנכרים כדי לפעול נגד המלשינים. עדות מובהקת לכך נשתמרה בתקנת חכמים מהמחצית הראשונה של המאה ה-12, בה באו לידי ביטוי קשיי ההנהגה להתמודד עם אֶלִמים אלה, בשל חולשת המלכות ועליית כוחם של שליטים פאודליים מקומיים, כפי שיידון להלן. רשב"ם, רבנו תם וחכמים נוספים הטילו חרם נגד יהודים שילשינו על חבריהם בפני השלטונות, דבר שעלול לפגוע ברכושם ולעתים אף לסכן אותם. כתב החרם מפורט מאוד ויש בו עדות על חריפות הבעיה, כגון:

והיום הזה עמדו פריצי עמינו, מהם התנשאו להעמיד חזון בפייהם ולהשמיד בלבבם, ומהם מרגילים לדבר עבירה, מלשני בסתר ובגלוי על ידי גוים ושרים והדיוטות... ונמנינו וגזרנו ונדינו והחרמנו על כל איש ואשה קרובים ורחוקים אשר יביא את חבריו בדיני גוים או יכופנו על ידי גוים הן שר הן הדיוט הן מושל הן סרדיוט... וגזרנו ונדינו והחרמנו שלא יאיים על שבעה טובי העיר על ידי גוים... ועוד גזרנו ונדינו והחרמנו שלא יהא אדם רשאי ליטול שררה על חבריו על ידי מלך שר ושופט כדי לענוש ולקנוס ולכוף... ואנחנו החתומים מבקשים כל קרובים למלכות לרדות ע"י גוים כל העובר אחת מגזירותינו אלה לקיים עליהם לשמור מאד לעשות. והיה מעשה הצדקה שלום.³²

31 ר' אברהם בן משה, קובץ הלכות מן המאה הי"ד, כ"י בית המדרש לרבנים בני-יורק, Rab. 1077.
 32 פינקלשטיין, לעיל ה"ש 17, בעמ' 152-155, ושם בעמ' 159 ואילך נוסחאות אחרות ובהן שינויים קלים בהשוואה למקור שהובא כאן. פינקלשטיין (שם, בעמ' 150) העלה את האפשרות שתקנה זו מקורה במסע הצלב השני (1147-1148). זו השערה בלבד, שאין לה כל ראיה ואף לא הסתברות. הוא לא הסביר מדוע יש לקשור בין האירועים הללו. אף סדר הזמנים מקשה מעט על כך. הרשב"ם נולד סביב שנת 1080, ומכאן שפטירתו הייתה סביב 1150-1155. אם נקבל את השערתו של פינקלשטיין, נצטרך להניח שהחרם, שעליו חתום גם הרשב"ם, נעשה בערוב ימיו ממש. ראו גם שלום אלבק "יחסו של רבנו תם לבעיות זמנו" ציון יט 104 (התשי"ד).

האיומים המפורטים והרשות שניתנה למקורבי המלכות להיעזר בשלטונות הנכריים בכפיית הגזרה מלמדים בבירור עד כמה קשה היה לקהילות להתגונן בפני מלשונות זו שפגיעתה הייתה רעה. העובדה שעל החרם חתומים חכמים רבים ובראשם שני חכמי צרפת הגדולים רבנו תם ורשב"ם, נכדיו של רש"י, אף היא מלמדת על הרצון להקנות לחרם תוקף רב. במקור זה נשתמרה עדות נוספת לא רק לקשיים שהיו לשלטונות הקהילה לכוף את רצונם, אלא גם ליריבות פנימית קשה במקצת הקהילות שקשורה, ככל הנראה, במצב הפוליטי בצפון צרפת.

שלוש עובדות בסיסיות עולות משבעת המקורות הללו ואחרים הדומים להם לגבי שלטון הקהילה בצרפת: חולשתם של ההנהגה המקומית ובית הדין שלה לכפות את רצונם על בני הקהילה; סכסוכים פנימיים קשים בתוככי הקהילות שמקורם לרוב בתחרות כלכלית ובמאבק על כבוד ומעמד; עירוב השליטים הנכרים בסכסוכים פנימיים. העובדה, שבבתי הדין המקומיים ישבו לעתים קרובות דיינים שאינם ראויים, הקלה על המתנגדים להם להתעלם מפסקי דינם ומהחרמות שהם הטילו.

ה. חולשת המלכות והשלכותיה על החברה היהודית

השלטון המלכותי בצפון צרפת, צפונית לנהר לואר (Loire), היה חלש ולא היה בכוחו לכפות את מרותו על המחוזות השונים. מחוזות אלה שבצפון צרפת התאפיינו בפיצול וביריבות פנימית. שליטים פאודליים מקומיים נטלו לעצמם סמכויות שלטון רבות. פיצול זה וחולשת המלוכה אפיינו את שלטונה של השושלת הקאפטינגית שעלתה לשלטון בשנת 987. הפיצול הושפע גם מהיעדר אחדות אתנית:

במשך שתי מאות לפחות – עד אמצע המאה השתים-עשרה ואפילו יותר מאוחר – כל אחת מן המדינות הפיאודליות הללו, כולל הנחלות הפיאודליות הקטנות יותר ששכנו על גבולותיהן או היו מובלעות בתוכן, נאבקה עם בעייתיה המינהליות, ולא שמה את לבם אל מלך צרפת.³³

מציאות זו אפשרה למקצת עשירי הקהילה היהודית לנצל את קשריהם עם שליטים פיאודליים לטובתם האישית. בקהילה היהודית היו עשירים שצברו בידם לא רק ממון אלא גם כוח והשפעה, ובהם גם כאלה שנהגו בסחטנות כלפי אחיהם וכלפי הנהגת הקהילה. במקורות הנזכרים, ובמיוחד בגזרת החרם של רבנו תם, רשב"ם וחבריהם נגד המלשינים בחברה היהודית, תוארו אלה בלשון חריפה ביותר, כמובא לעיל. אנשים אלה ניצלו את כוחו של שליט פאודלי מקומי על-ידי מתן שוחד וטובות הנאה אחרות, וביקשו את התערבותו בסדרי החברה היהודית לטובתם.

33 רוברטו לופז לידתה של אירופה 255 (התש"ן). על הפיצול בצרפת הקאפטינגית וחולשת המלכות ראו ELIZABETH M. HALLAM, CAPETIAN FRANCE 987-1328 (1980); JEAN DUNBABIN, FRANCE IN THE MAKING 843-1180 (1985). השוו דבריו של אהרן גורביץ, מטובי ההיסטוריונים החברתיים של ימי הביניים: "המלך אינו שם נרדף לשלטון ואין הוא אוהזו היחיד, כיוון שכל סניור בעל-משקל, ולו גם מועט ביותר, שאף, ולעיתים לא בלי הצלחה, לרכז בידיו-הוא את השליטה באנשיו ואת הנהגתם. לכן המדינה לא היתה ריכוזית ומאוחדת ולא שררה בה הנהגה מסודרת". אהרן גורביץ תמונת העולם של אנשי ימי הביניים 142 (התשנ"ג).

המציאות בגרמניה הייתה שונה. היו בה במאה ה-11 שתי ישיבות חשובות, במגנצא ובוורמייזא, ובסוף מאה זו גם בשפירא. סמכות ראשי הישיבות וראשי משפחות מיוחסות בתורתן ובמעמדם החברתי הייתה גדולה והיכולת להתחמק מהכרעתם הייתה קשה יותר מאשר בצרפת. אמנם, גם בקהילות שבגרמניה התעוררו סכסוכים על רקע כלכלי וחברתי, אך קשה היה להתעלם מן ההנהגה המקומית שנתמכה בידי חכמים, שקרבתם אל השלטון המלכותי המרכזי נתנה להם סמכות רבה. בניגוד למצב בצפון צרפת החזיקו חכמי הקהילות בידיהם פונקציות מדיניות, חברתיות ותרבותיות-דתיות.³⁴ בני המשפחות הללו הם שקיבלו את כתבי הזכויות מן השליטים הנכרים, ורודיגר בישוף שפירא (בשנת 1084) והמלך היינריך הרביעי (בשנת 1090). בכתבי הזכויות הללו מכונה ראש היהודים archisynagogus (= "ראש בית הכנסת", פרנס), ומתואר כמי שהחזיק בידו גם סמכות שיפוטית.³⁵ שמותיהם של מקבלי כתבי הזכויות מפורשים, וכולם תלמידי חכמים שנמנו עם המשפחות המיוחסות הנזכרות. להבדל הפוליטי שבין גרמניה ובין צרפת הייתה השפעה מרובה על כוחה וסמכותה של הקהילה.

על רקע המציאות החברתית בצרפת מובן מדוע קשה היה לעתים קרובות לגבות את דמי הערבונות שניתנו בעת עריכת השידוכין. ראינו דוגמה מובהקת לכך בשאלה שנשלחה אל רש"י, כאשר מבטל השידוכין גייס לעזרתו "תלמיד חכם" מקומי שהעלה טענות המבוססות לכאורה על התלמוד. חכמי הקהילות לא ראו דרך להילחם בתופעה מבלי להיזקק לנשק החרם. זהו לדעתי הרקע ההיסטורי לצמיחת החרם על ביטול השידוכין דווקא בצרפת תחילה. המצב בגרמניה באותה עת היה שונה ולא היה צורך להשתמש בחרם לתכלית זאת. מאוחר יותר במאה ה-13 התפשטה ביתר שאת התופעה של נישואי קטנות גם בגרמניה – על כל תוצאותיה השליליות – ונחלש כוחן של ראשי המשפחות המיוחסות, ולכן ראו חכמים מקום להחמיר ולסגל גם בקהילותיהם את החרם נגד ביטול השידוכין.³⁶

34 ראו גרוסמן "ייחוס משפחה", לעיל ה"ש 21; אברהם גרוסמן חכמי אשכנז הראשונים 400-405 (התשמ"ט) (להלן: גרוסמן חכמי אשכנז); אייבן (ישראל) מרכוס "הדינמיקה הפוליטית של הקהילה היהודית בגרמניה בימי הביניים" קהל ישראל – השלטון העצמי היהודי לדורותיו ב' 101 (א' גרוסמן ו' קפלן עורכים, התשס"ד). לגבי צרפת ראו ROBERT CHAZAN, MEDIEVAL JEWRY IN NORTHERN FRANCE (1973) 10-24.

35 ראו JULIUS ARONIUS, REGESTEN ZUR GESCHICHTE DER JUDEN IM FRANKISCHEN UND DEUTSCHEN REICHE BIS ZUM JAHRE 1273, No. 168, 170, pp. 70, 74 (Berlin 1887-1902). על מעמדם של החכמים הנזכרים בכתבי הזכויות הללו ראו גרוסמן חכמי אשכנז, שם. למשמעות המונח archisynagogus ראו אמנון לינדר היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית 98-99 (התשמ"ג).

36 גם בתו של מהר"ם מרוטנבורג (המחצית השנייה של המאה ה-13) נישאה בהיותה קטנה (פחות מגיל שתים-עשרה). אם כן עשה גדול חכמי גרמניה במאה ה-13, סביר להניח שגם אחרים הלכו בדרך זאת. ראו גם את דברי התוספות: "שבכל יום ויום הגלות מתגבר עלינו, ואם יש סיפק ביד אדם עכשיו לתת לבתו נדוניא, שמא לאחר זמן לא יהיה סיפק בידו, וחשב בתו עגונה לעולם". זאת כהצדקה לנישואי בנותיהם הקטנות, שלא כדברי רב בתלמוד: "אסור לאדם שיקדש את בתו כשהיא קטנה, עד שתגדל ותאמר בפלוני אני רוצה" (בבלי, קידושין מא, ע"א). על העניין כולו ראו בספרי חסידות ומורדות, לעיל ה"ש 1, בעמ' 87-63.

סיכום

לאחרונה נתפרסם מאמרו של אברהם (רמי) ריינר על פסיקותיו של רבנו תם בהלכות גיטין, שבחלקן הגדול היו שונות ממה שהיה מקובל לפניו וניתן לתארן כמהפכה של ממש, ובמיוחד מאבקו התקיף נגד הערעור על הגט לאחר נתינתו.³⁷ תופעה זו הפכה לבעיה חברתית קשה שהביאה מאוחר יותר את רבנו תם אף להתנגד לכפות על הבעל לתת גט לאשתו בניגוד לרצונו. את מאמרו הוא סיכם: "ייתכן שעולמם החברתי הקשה של בני צרפת בתקופת בעלי התוספות הצריך כלי התמודדות שלא נצרכו בשום תפוצה אחרת בת הזמן".

ריינר היטיב לתאר את המהפכה ההלכתית שעוררו פסיקותיו של רבנו תם בנושא זה, אך לא התייחס אל הגורמים שיצרו את "עולמם החברתי הקשה של בני צרפת". לדעתי, יש לקשור זאת עם חולשת הקהילות להטיל את מרותן על בניהן, כמובא לעיל. תופעה זו סייעה להיווצרותם של סכסוכים פנימיים קשים שהיו קשורים באינטרסים חברתיים וכלכליים גם יחד. גורם אחר שעמדתי עליו, ולדעתי תרומתו חשובה למציאות החברתית הקשה דווקא בקהילות צרפת, הוא חולשת השלטון המלכותי בצרפת ועליית כוחם של שליטים פאודליים מקומיים וקשריהם עם יהודים אֶלָּמים ועשירים. יהודים אלה היו נכונים לנצל את הקשרים הללו לביסוס כוחם ומעמדם גם במחיר פגיעה באיתנות הקהילות. תופעה זו נרמזת בבירור בדברים שהובאו לעיל שבהם נקטו רבנו תם וחבריו בהתייחסם אל המלשינים, כגון: "מלשני בסתר ובגלוי על ידי גוים ושרים והדיוטות... הן שר, הן הדיוט, הן מושל, הן סרדיוט".³⁸

ההתייחסות אל "שרים והדיוטות" ומושלים, והאיום של המלשינים, המאיימים כלשון התקנה "על שבעה טובי העיר על ידי גוים", מסייעים להנחה שאכן מדובר באֶלָּמים שנסתייעו בכוחם של שליטים מקומיים. לדעת ריינר, הקשיים החברתיים החלו "בתקופת בעלי התוספות", אך המקורות שהבאתי לעיל מלמדים שיש להקדים אותן למאה ה-11 ואולי אף לפני.³⁹

37 אברהם ריינר "תקנה, הלכה ומה שביניהן: הלכות גטין לרבנו תם כמראה חברתית" תרביץ פב 139 (התשע"ד).

38 המקור מובא לעיל בה"ש 32.

39 בינתיים נתפרסם מאמרו של Ephraim Kanarfogel, *Rabbinic Conceptions of Marriage and Matchmaking in Christian Europe*, in *ENTANGLED HISTORIES: KNOWLEDGE, AUTHORITY, AND JEWISH CULTURE IN THE THIRTEENTH CENTURY* 23-37, 267-277 (Elisheva Baumgarten, Ruth Mazo Karras & Katelyn Mesler eds., 2017). יש בו זיקה למאמרי כאן.

הלכה ומשפט: ספר הזיכרון למנחם אֵלון

עורכים

אריה אדרעי, דוד גליקסברג, אביעד הכהן,
ברכיהו ליפשיץ, בנימין פורת

המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר,
הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

המכון לחקר המשפט העברי ע"ש ישראל מזן,
הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

נבו